

Aartsbisschop Joris Vercammen

Gij bereidt voor mijn aanschijn een tafel
tegenover mijn benauwers,
gij zult mijn hoofd betten met olie,
mijn beker is overvol.
mij achtervolgen slechts goedheid en vriendschap
al de dagen van mijn leven,
terugkeren mag ik in het huis van de Ene
in lengte van dagen!

(psalm 23, 5-6)

In het vierde boek van de Belijdenissen schrijft Augustinus over zijn jeugdvriend die hij aan de dood verloor. De kerkvader heeft het over 'één ziel in twee lichamen'. Als de jonge man gestorven is, is Augustinus' verdriet onbeschrijfelijk. Zijn enige reden om nog verder te leven bestaat erin dat de ziel van zijn vriend in hem nog levend is. "Alles wat ik met hem samen gedaan heb werd zonder hem een onmetelijke kwelling. Mijn ogen verwachtten hem overal maar hij was er niet. Ik haatte alles omdat hij er niet was...ik werd voor mezelf een groot vraagteken...er was maar één ding dat mij goed deed, huilen. Dat nam in mijn ziel de plaats in van mijn vriend." (Belijdenissen, vierde boek, IV 9) Vrienden zijn zielsverwanten van elkaar. Maar de ervaring leert dat het leven en dus ook de vriendschap kwetsbaar is. Als zijn vriend sterft slaat de boot van Augustinus' persoonlijkheid haast lek. Het blijkt dat noch het leven, noch de vriendschap zich laten claimen. Beide zijn gratis. Ze worden ons gegeven om zichzelf én om onszelf. Ze zijn geschenk.

Kwetsbaar geschenk

Zoals we ons leven krijgen, zo 'vinden' we ook onze vrienden. De zielsverwantschap steunt namelijk op de ervaring dat je samen op een heel oorspronkelijke wijze het leven deelt: je bestaat met en door elkaar. Vriendschap is het verwelkomen van dat gegeven. Het maakt het bestaan er niet minder relatief op, niet minder kwetsbaar en eindig. Integendeel, dat merk je bijvoorbeeld als je vriend je ontvallen is. Vriendschap is het verwelkomen van een ander in dat kwetsbare bestaan om voor elkaar refuge te zijn. Dat is een plek waar het niet alleen goed schuilen is, het is ook de plek van rust en reflectie, het is de basis om telkens weer naar terug te keren. In de vriendschap gaat het om de persoon van de vriend. Het is – naar een uitspraak van Erich Fromm (1900-1980) - niet 'ik hou van je omdat ik je nodig heb', maar wel: 'ik heb je nodig, omdat ik van je hou'. Uiteindelijk is er geen andere reden voor een vriendschap te geven dan deze van Michel de Montaigne (1533-1593) over zijn relatie met Etienne La Boétie: "als men bij mij zou aandringen te zeggen waarom ik van hem hield, voel ik dat het alleen uitgedrukt kan worden door te antwoorden: 'omdat hij het was, omdat ik het was.'"

Gedeelde wereld

Een vriend is je nabij. Tegelijkertijd heb je ook de ervaring dat in die nabijheid nog verder kan en moet geïnvesteerd worden wil ze haar kwaliteit behouden of zelfs nog verhogen. Vriendschap vraagt om cultivering, om inzet en toewijding (of bedoel je: toewijding?). Dan pas heeft ze toekomst. Vriendschap doet dus een appel en daarom tilt ze je boven jezelf uit. De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben (1942) zegt daarom dat het woord 'vriend' een 'transcendant' is. Het is dus een woord dat een werkelijkheid opent die er nog niet is. Vriendschap is geen kenmerk of een eigenschap van iemand, maar het is een bestaanservaring. Vriendschap is wat anders dan dieren die met elkaar dezelfde weide delen, schrijft Giorgio Agamben in navolging van Aristoteles (384-322 voor Christus). Het gaat er niet om dat mensen 'wat hebben met elkaar', maar dat ze hetzelfde bestaan delen met elkaar. Die ervaring gaat vooraf aan elke andere ervaring. Het is echter geen ervaring van één te zijn met elkaar. In die zin is de uitdrukking van Augustinus van de ene ziel

in twee lichamen misleidend. We delen wel in hetzelfde bestaan maar we delen hetzelfde bestaan op een andere wijze want ieder op eigen wijze. Het anders-zijn van de ander wordt met het bestaan zelf meegegeven. Vriendschap bestaat erin dat je dat binnen in jezelf ook kunt ervaren. “Een vriend is iemand die een wereld schenkt”, zegt Hannah Arendt (1906-1975). Dat wil zeggen dat je in de vriendschap welkom wordt geheten in de wereld die een gedeelde wereld is wil zijn. Vriendschap verschaft je toegang tot die gemeenschappelijke wereld. Meteen is het ook een uitnodiging tot medeverantwoordelijkheid want die wereld die geschonken wordt is alles behalve al af, laat staan volmaakt. Er wordt op het anders-zijn van de ‘nieuwkomer’ gerekend: de wereld kan niet verder zonder haar of zijn creativiteit. De vriend is dus geen tweede ik, geen alter ego, maar een ‘vreemde’ die ik mag verwelkomen in het huis van mijn eigen wezen. De ander is dus allerminst te herleiden tot het beeld dat ik van hem of haar gemaakt heb. Met hem/haar zelf is het zijn/haar anders-zijn dat ik verwelkomen mag. Daarom bestaat vriendschap bij de genade van het gesprek dat de concrete vorm van gastvrijheid is. Vriendschap creëert ruimte voor het anders-zijn, voor diversiteit dus en voor veelstemmigheid en daarom leidt vriendschap tot gesprek. Daarom haalt een vriend mij uit mezelf. Vriendschap ondermijnt de schijnzekerheid van een eigen gelijk. Het anders-zijn van de ander heeft namelijk gelijke rechten. Een vriend wil op jouw plaats gaan staan, zich helemaal in jou verdiepen en op het spoor komen hoe jij het kwetsbare leven ervaart.

Wederkerigheid

Beroemd zijn de ideeën die Aristoteles over vriendschap ontwikkeld heeft. Zijn definitie van vriendschap doet er nog steeds toe. Ze luidt: ‘vriendschap is elkaar het goede toewensen en dat van elkaar weten.’ Ware vriendschap betekent voor hem dat je samen streeft naar het goede. Dat wil niet zeggen dat een vriendschap zou uitsluiten dat je elkaar van nut zou zijn en of elkaar kiest om de gezelligheid, integendeel, maar het perspectief van de ware vriendschap is dat het beste in jou naar boven wordt gehaald. Daarom spreekt Aristoteles van vriendschap als ‘een school van de deugd’ en als ‘de bekroning van het leven’.

Vriendschap is gebaseerd op wederkerigheid. Vriendschap is geen eenrichtingsverkeer. Vrienden verlenen elkaar gastvrijheid en bouwen op die wijze aan een gemeenschappelijk verblijf. Vriendschap is belangeloze liefde, zonder bijbedoeling. Vrienden zijn elkaar welgezin en wensen elkaar het goede toe. En zo zorgen ze ook indirect voor zichzelf. Het vraagt moed om in de vriendschap jezelf bloot te geven. Je wil open kaart spelen, kwetsbaar zijn en je eventuele onzekerheid niet verbergen. Het vraagt ook moed om de onderlinge verschillen uit te houden. Vriendschap is een verbintenis die je bewust op je neemt want ze vraagt inzet en toewijding. Het betreft een kwetsbare plant en die moet gekoesterd, gecultiveerd worden. Dat kan overigens niet zonder uitgesproken trouw. Die heeft alles te maken met het feit dat de vriend er voor jou werkelijk toe doet, dus ‘in tel is’. Daarmee hangt een zekere exclusiviteit samen. Echte vriendschap heb je slechts met enkelen, zoals je een echt gesprek nooit met velen hebt maar slechts met één iemand of hoogstens met een paar mensen. Allemansvrienden zijn geen echte vrienden. Vriendschap heeft ook alles met authenticiteit te maken. Dat is het streven naar je eigenlijke bestemming als persoon, als mens. Authenticiteit is verre van statisch. Het is het resultaat van een proces waarin een mens probeert meer en meer te worden wie hij/zij in wezen is: beeld van God. Vriendschap geeft aan de ander ‘naam en faam’. Vrienden blijven elkaar trouw ongeacht de misschien onverwachte wegen die de een of de ander in alle eerlijkheid meent in te moeten slaan. Vriendschap is dus niet zozeer gebaseerd op een bepaalde affiniteit, gedeelde interesses of gezamenlijke opdrachten, maar op het bewustzijn dat men elkaars tochtgenoot is op de pelgrimage die elk mens in zijn en haar leven onderneemt. Sommige oosters-orthodoxe christenen spreken in dit verband van ‘het sacrament van de vriendschap’. Een sacrament is een teken van Gods werkzame aanwezigheid. Wellicht komt dat nog het sterkst tot uiting in de overgave die vriendschap vraagt. Het vraagt een vertrouwen waarin de mens de aangeboren angst om vastigheid te verliezen te boven komt. Is het feit dat dit vertrouwen mogelijk is niet een knipoog van omhoog?

Affectie

Een van de hoogtepunten in de vriendschapsliteratuur is ongetwijfeld het werkje ‘Affectus’ van Aelred, abt van Rivaulx (1110-1167). Onder zijn leiding kwam deze nieuwe cisterciënzerabdij in het Engelse Yorkshire tot grote bloei. Zijn aandacht voor de persoonlijke relaties met en onder de monniken was daar zeker niet vreemd aan. Het werkje dat de spirituele kracht van de vriendschap wil beschrijven, pleit ervoor de menselijke affectie niet te wantrouwen maar ze integendeel te zien als een bron van vreugde en een instrument van de spirituele ontwikkeling van een mens. Voortdurend komen in het boekje alledaagse taferelen ter

sprake zoals dat het tijd is voor de maaltijd of dat er dringend wat aan de administratie van het klooster dient te gebeuren. Het wil daarmee duidelijk maken dat vriendschap werkelijk mogelijk is binnen de realistische context van een leven vol dagelijkse beslommeringen. Het is in dialoogvorm geschreven en geeft daarmee meteen de centrale plaats van het gesprek in de vriendschap aan.

Onze mogelijkheden tot vriendschap wortelen in onze natuurlijke affectieve krachten. Die verwijzen voor Aelred naar de band van liefde tussen God en elke mens, die gewoon gegeven is. Affectie leidt de mens naar een ontmoeting tussen twee mensen, die tegelijk ontmoeting met God blijkt te zijn. Vriendschap verbindt mensen met elkaar en met de Allerhoogste. Affectie is voor Aelred een transcendente kracht, tenminste als ze niet versmald wordt tot begeerte. Affectie is in staat het originele beeld van de mens, en Gods beeld dus, opnieuw zichtbaar te doen worden, overschilderd als het vaak is met allerlei nepvoorstellingen. Bij niemand anders is dat beeld duidelijker opnieuw tevoorschijn gekomen dan bij Jezus van Nazareth. Hij is de icoon van God én het toekomstperspectief voor elke mens. Hij heeft getoond wat ware liefde is én in Hem is ervaarbaar geworden hoe God zelf garant staat voor die liefde. Wat vriendschap is wordt ons door God zelf voorgedaan, in en met Jezus. Daarom is er ook geen vriendschap denkbaar zonder dat die op Jezus betrokken zou zijn. Onze affectieve vermogens kunnen werktuig worden in de handen van Gods Geest die ons wil herscheppen tot mensen die lief kunnen hebben naar de maat en de gestalte van Jezus. Het gebed is in dit verband cruciaal. Het kleurt de affectie met het verlangen naar Christus. Broederliefde, als edelste uitdrukking van vriendschap, wordt in gebed opgetild tot vriendschap met Christus. Hij is de Aanwezige Derde die uitgangspunt, basis en centrum van elke vriendschap is. “God is vriendschap”, zegt Aelred de schrijver van de eerste Johannesbrief na, “wie blijft in de vriendschap, blijft in God en God in hem.” (eerste deel, nr. 69) Liefde voor jezelf, voor je broeder en voor God zijn voor Aelred drie aspecten van een en dezelfde vriendschap: ze zijn onscheidbaar en voortdurend ook met elkaar in interactie.

Voor Aelred is de vriend ‘de behoeder van de liefde’ of nog ‘de behoeder van de ziel’. De vriend bewaart immers trouw de geheimen van de ziel maar merkt ook al wat er nog gebrekkig aan is op en probeert bij te dragen tot de genezing ervan. Dat doet de vriend door blij te zijn als er vreugde is in mijn ziel en mee te lijden als zij te lijden heeft. “Vriendschap is de kracht die zielen in een verbond van liefde samenbindt en tot eenheid brengt”, schrijft Aelred. De ware vriendschap is de spirituele vriendschap. “Ze veronderstelt een eensgezindheid op menselijk en spiritueel gebied, die gepaard gaat met welwillendheid en liefde.(...)waar zo’n vriendschap heerst, daar is inderdaad sprake van een groei in ‘hetzelfde willen of niet willen’. (...)wie elkaar zo liefhebben kunnen dan ook niets nadeligs willen en niet voordeligs niet willen. Deze vriendschap wordt door voorzichtigheid bestuurd, door rechtvaardigheid geleid, door dapperheid bewaakt en door matigheid beheerst.” (eerste deel, nrs. 20-21 en 45-49 passim)

De bron van deze vriendschap vindt Aelred beschreven in het tweede scheppingsverhaal (Genesis 2) waar verteld wordt hoe de ene mens uit de andere geschapen wordt. “...opdat de natuur ons zou leren dat allen gelijk zijn en zijdelings verwant, en dat geen mens boven of onder een ander mens staat, wat toch kenmerkend is voor vriendschap.” (eerste deel, nr. 57) Hierbij verwijs ik graag naar wat ik hoger al schreef over vriendschap als de ervaring van een bestaan dat gedeeld wordt. Merkwaardig toch om hetzelfde gegeven bij deze middeleeuwse monnik terug te vinden. In Aelred’s boekje komt verder alles aan bod wat met vriendschap van doen heeft: met wie je bevriend kunt zijn, onder welke voorwaarden, hoe je de trouw en de intentie van een vriend toetst, wat je allemaal van een vriend kan en moet verdragen, wat te doen als je vriend een driftkop is of praatziek, wat als de vriendschap onverhoopt toch ‘uitgaat’, enzovoort. Een complete handleiding is het die tot op vandaag de moeite van het lezen waard blijft. Graag citeer ik nog uit de slotparagraaf waar Aelred schrijft over het gebed voor de vriend. Hij spoort aan met veel affectie, eventueel tot tranen toe bewogen, voor je vriend te bidden. “Wie zo voor zijn vriend tot Christus bidt en omwille van zijn vriend door Christus verhoord wil worden, richt zich vol aandacht en verlangen tot Christus zelf. Zo kan het gebeuren dat even plots als ongemerkt de ene liefde in de andere liefde overvloeit. (...) Zo klimmen we van de heilige liefde waarmee we onze vriend omhelzen op, tot die waarmee we Christus omhelzen. En zo zullen we vol vreugde de spirituele vrucht van de vriendschap proeven, terwijl we de volheid van alle dingen verwachten in de toekomst. (...) Dan zullen we ons veilig voelen en ons verheugen over dat hoogste goed dat in eeuwigheid blijft: de vriendschap. En die vriendschap waarin we thans nog maar een klein aantal mensen kunnen opnemen, zal dan uitstromen naar alle mensen en van alle mensen terugstromen in God, wanneer ‘God alles in allen zal zijn.’” (derde deel, nrs. 133-134 passim)

Gesprek en gebed

Het boekje van Aelred heeft mij ook terug gebracht bij een ander geestelijk dagboek dat vriendschap als centraal thema heeft. Het is van de hand van de Jezuïet Egied van Broeckhoven (1933-1967), de priester-arbeider die op 34-jarige leeftijd omkwam bij een bedrijfsongeval in de staalfabriek waar hij werkte. Zo noteert hij: “de vriendschap, elke liefde tussen twee personen, is: de onontbeerlijke woorden waarmee Gods liefde tot ons en onze liefde tot God uitgesproken worden (...) Heel ons leven is één gesprek van God met ons. Elke vriendschap is één gesprek, of moet dat zijn.” (8 maart 1965) Het gesprek is mededeling van wie je bent en het kan maar plaats vinden op voorwaarde dat er van overgave sprake is. God geeft zich aan mensen, mensen geven zich aan elkaar en aan God. Het gebed neemt hierbij de centrale plaats in die het toekomt want als het goed is, leidt het ons naar een overgave waarin het ook mogelijk wordt Gods eigen overgave aan mensen te ervaren. In ‘het gesprek van het gebed’ ontvangen God én mens ‘naam en faam’. Het gaat hier duidelijk niet om een abstracte realiteit. Zo bidt Egied van Broeckhoven: “Heer, dank om mijn ervaring in gebed en in vriendschap; dat alles kan me de kracht geven om al mijn levenskrachten te besteden aan het apostolaat bij enkele afgedwaalden (...); ik kan dat omdat Ge me de oneindige diepte van één persoon, van één vriendschap à fond liet (laat) ervaren.” (25 mei 1965). Vijf jaar voordien noteert hij in zijn dagboek deze fundamentele ervaring, ook verwoord als gebed: “Sinds ik U [God] in mijn vriend vond, zoek ik mijn vriend in U.” (31 januari 1960) De vriend blijft echter ook een mysterie, de vriend blijft ‘de vreemde ander’. Van Broeckhoven vergelijkt die ervaring met het licht dat je ziet stralen in een huis van diamant. Je vermoedt een intense schoonheid en warmte, maar het valt moeilijk om door de harde bolster heen te breken.

‘Vriendschap’ is voor hem de spirituele weg naar God. Het leidde hem – ondanks zijn academische kwalificaties – naar een leven als ongeschoold arbeider omdat hij zich voelde aangetrokken tot het mysterie dat zich in het leven van deze mensen schuil houdt. Met deze mensen aan de rand van de grote stad en aan de rand van de samenleving, wilde deze priester vriendschap aanknopen. Hij wilde ‘behoeder van hun zielen’ worden want hij zag het licht in hen stralen en dat licht vroeg erom om verwelkomd te worden. Het is zijn ervaring dat dit licht van een grote schoonheid en gaafheid is, maar wie het wil naderen moet door een harde buitenkant heen. En het kan zijn dat men zich eraan verwondt. Gekwetst worden lijkt bij vriendschap tussen mensen niet uit te sluiten. Van Broeckhoven noteert: “Brussel, die concrete mensen, in die smerige gieterij, onze vrienden ook, dat alles is de realiteit en die realiteit is heilig, want het is de enige plaats waar God ons kan raken en dus raakt. Zelfs als ik kon kiezen tussen het brandende braambos en Brussel, ik zou Brussel kiezen.” (13 maart 1966) En een jaar later: “(...) het hart van die wereld is de mens, het hart van de mens is de Liefde, (het hart van) de Liefde is God. Zo is zich verliezen aan de wereld = zich verliezen aan de vriend = zich verliezen aan God.” (augustus 1967) Daarbij is dat verlies van jezelf, alleen maar een winnen van je ware wezen. “Wie zijn leven verliest, zal het redden...”, noteren de evangelisten eensgezind.

Inspiratie voor een diversiteit aan relaties

Het getuigenis van Egied van Broeckhoven maakt duidelijk hoe de vriendschap uiteindelijk een alles doordringende werkelijkheid wordt. Het is een spiritueel proces dat niet alleen gestalte krijgt in één bepaalde relatievorm, maar als dieptedimensie een grote verscheidenheid van levensvormen en –betrekkingen kan bepalen. Ook voor Aelred van Rivaulx is vriendschap een ethische eis die de mens in het eigen hart ingeschreven vindt en die het model biedt voor alle soorten relaties die mensen aangaan: met de schepping (ecologisch), in het huwelijk, in een verscheidenheid aan gemeenschappen zoals gezin, kerk, monastieke gemeenschap, samenleving, enz. Michel de Montaigne schreef het ook al dat het sociale leven zijn hoogste vervolmaking vindt in de vriendschap.

Het is opvallend dat precies de hoge waardering voor de vriendschap in de Grieks-Romeinse cultuur door de eerste christenen direct werd overgenomen. Deze lijn wordt trouwens doorgezet door de kerkvaders, getuige bijvoorbeeld Augustinus, waarmee we deze bijdrage hebben ingeleid. Opvallend is ook dat telkens als er in de geschiedenis van de spiritualiteit een ervaring te beleven valt, dat haast altijd gepaard gaat met een hernieuwde aandacht voor de waarde van de vriendschap. Het heeft te maken met het feit dat de essentie van het christelijk geloof ‘relatie’ is. De Drieëne is relatie en kerk-zijn is niets anders dan het participeren aan die relatie die al in God bestaat. Verbondenheid en gemeenschap zijn de centrale waarden in het christen-zijn. Vriendschap effent de weg ernaartoe.

Woorden voor het leven

Er zijn zinnen van vrienden die je een heel leven lang bijblijven. Ik heb er een aantal van Frans van Steenberg gekregen. Ik koester ze alle met evenveel eerbied. Een ervan wil ik hier citeren. "Voor een psychisch probleem moet je naar de psycholoog of de psychiater om je te laten behandelen, maar ervan genezen doe je alleen als er ook nog een vriend is met wie je erover kunt spreken of erover kunt zwijgen." Frans van Steenberg is een bekwaam psycholoog, maar weet ook dat genezing daarvan niet afhangt. Daarom is hij voor velen ook in min of meerdere mate 'vriend' geworden: dat wil zeggen 'refuge', rust- en ankerplek waar je kunt bijkomen en bijtanken. De duizenden uren gesprek die Frans in heel zijn loopbaan heeft gevoerd, zijn als kleine steentjes in een monumentale mozaïek die trouwe vriendschap voorstelt. Want: geen genezing zonder een vriend. En dan zijn er nog de bijzondere vrienden: die enkele intimi aan wie je je hart verpand hebt 'omdat jij het bent, omdat zij het zijn'. Die vriendschappen worden alleen nog maar intenser met het ouder worden. Nog meer dan vroeger is de vriendschap een juweel dat dankbaar in het hart wordt meegedragen omdat de band doorheen de jaren nog versterkt en verdiept werd. Dat het Frans gegeven moge worden om er nog lang van te genieten!

Met ons kwetsbaar bestaan is het geschenk van de vriendschap mee-gegeven. Het is de gastvrije woning die we elkaar, vreemdelingen als we zijn, mogen en kunnen aanbieden. Waarom we dat doen? Omdat we zijn wie we zijn: kwetsbare mensen. We nodigen elkaar tot gesprek. Dat vraagt overgave en vertrouwen. Daarin opent zich het perspectief op ons eigenlijke wezen. We zien onszelf in de spiegel van de vriendschap zoals we werkelijk zijn: beeld dragers van God. Onze affectieve mogelijkheden zijn ons dierbaar omdat ze ons naar die spiegel leiden. Die spiegel blijkt echter ook een venster te zijn waardoor we uitzicht krijgen op God zelf, de Gans Andere, de Vreemdeling bij uitstek. Volgens de proloog van het Johannes-evangelie is ook God op zoek naar een plekje onder de mensen waar God zijn tentje kan opzetten. (vergelijk Johannes 1, 14: "Het spreken is vlees-en-bloed geworden en heeft bij ons zijn tent opgeslagen.") Vriendschap is de kier, die minieme openheid in het gesloten systeem van menselijke behoedzaamheid waardoor God misschien naar binnen glippen kan. Zo hebben velen het toch ervaren. Verwonderlijk is het niet, want wie doordringt tot de wezenlijke dynamiek van de vriendschap, ervaart – om het in de lijn van Angamben te zeggen -haar 'transcenderend karakter'. Vriendschap is subversief, even subversief als al het andere waartoe Jezus ons in het evangelie oproept. Ze is subversief omdat ze onze schijnzekerheid van een veronderstelde onafhankelijkheid in haar hemd zet. Maar ze wijst mensen ook de weg naar een refuge waar ze zich in al hun kwetsbaarheid veilig weten. Liefde, gratuïteit, verbintenis en verantwoordelijkheid, trouw, bestendigheid, in relatie treden met de ander in zijn en haar anders-zijn, het beste in de ander naar boven halen, affectiviteit en authenticiteit, rufuge, ervaren van het transcendente: alle eigenschappen van de vriendschap die ik ter sprake heb gebracht, worden als het ware samengevat in het Hebreeuwse woord 'chesed'. Het is het woord dat het wezen van God uitdrukt, het woord waarmee de Ene zich aan Mozes openbaarde op de berg (vergelijk Exodus 34, 6). Het brengt Pieter Oussoren ertoe om het met 'vriendschap' te vertalen. Aan het slot van psalm 23 - de psalm waar bezongen wordt hoe God de mens een refuge aanbiedt -luidt het dan : "Mij achtervolgen slechts goedheid en vriendschap, al de dagen van mijn leven; terugkeren mag ik in het huis van de Ene in lengte van dagen." (psalm 23, 6)

Literatuur

De Bijbelteksten worden geciteerd uit de Naardense Bijbel: De Naardense Bijbel. De volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel en het Nieuwe Testament vertaald door Pieter Oussoren. Vught, 2004 (tweede gewijzigde druk)

Giorgio Angamben, *L'amitié*. Paris, 2007.

Aristoteles, *Ethica*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Christine Pannier en Jean Verhaeghe. Groningen, 1999

Aurelius Augustinus, *Belijdenissen*. Vertaald door Gerard Wijdeveld. Utrecht, z.j.

Marcel Becker, Edith Brugmans Janske Hermens (red.), *Rondom vriendschap. Filosofische beschouwingen. Opstellen aangeboden aan Paul van Tongeren*. Zoetermeer, 2015.

Egied van Broeckhoven, *Dagboek van de Vriendschap*. Met verantwoording en aantekeningen bezorgd door Georges Neefs. Brugge, 1970 (tweede druk).

Wil Derkse, *Over vriendschap. Verkenningen van een zone zonder gevaar*. Tielt, 2010 (tweede druk).

Joep Dohmen, *Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*. Amsterdam, 2011 (elfde druk).

Catharina de Haas, *Vriendschap. Een tweede ik*. Schiedam, 2013.

Piet Joostens, *Over de vriend, essay*. Antwerpen, 2012.

Aelred van Rievaulx, *Affectus. De spirituele kracht van vriendschap en liefde*. Ingeleid door Guerric Aerden oco. Budel, 2010.

Dirk de Schutter en Remi Peeters (red.) *Hannah Arendt Cahier*. Budel, 2007.

Paul van Tongeren, *Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdethiek*. Amsterdam, 2003.

